

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Мр Саша КНЕЖЕВИЋ*

ИЗВЈЕШТАЈ БРИТАНСКОГ ПОСЛАНИКА НА ЦЕТИЊУ ЗА 1909. ГОДИНУ

Пракса Форин офиса била је да његови дипломатски представници на страни пишу и шаљу годишње извјештаје (Annual Reports) о земљама у којима су се налазили. Извјештаји су стизали у Форин офис крајем године на коју се односе или већ првих дана наредне године. Ови извјештаји су увијек били опширни и аналитични, са сврхом да Форин офису што јасније представе стање одређене земље. Уколико се ради о већој и значајнијој држави извјештаји су веома опширни, па неки од њих имају и до 200 страна, и чине готово праве књиге. Оно што је карактеристично за ове извјештаје је то да су најчешће штампани у државној штампарији и носили су ознаку "повјерљиве штампе". Ова пракса је уведена крајем XIX вијека а сврха је била да извјештаји буду доступни службеницима Форин офиса, члановима парламента, члановима кабинета и двору, дакле одлучујућим факторима британске спољне политике.

По правилу ови извјештаји почињу историјским уводом, а затим настоје да обухвате све аспекте положаја одређене земље: економију, комуникације, односе са другим земљама, унутрашње прилике, институције, културу и образовање, најважније личности итд. С обзиром да су енглеске дипломате најчешће били аристократског поријекла, са образовањем стеченим у најбољим енглеским школама и Универзитетима, неки од ових годишњих извјештаја су представљали праве аналитичке студије врло велике вриједности. Уколико је дипломата посједовао и извјесне литерарне способности или публицистичко искуство, што није риједак случај, онда су извјештаји наративни и врло занимљиви за читање.

Значај ових докумената је у томе што је у процесу одлучивања и структури и раду самог Форин офиса традиционално велика пажња посвећивана извјештајима дипломата "с лица мјеста". Осим тога, пошто су били штампани за ограничену употребу, могли су бити коришћени и у понекад жестоким расправама о спољној политици међу члановима бри-

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

танског парламента. Отуда се могу наћи у парламентарним документима (Parliamentary Paper). У сваком случају, они показују настојање традиционалне британске дипломатије да прикупи и систематизује што више знања и информација о државама и народима са којима долази у контакт. Познато је да се радило о огромној и разгранатој дипломатској мрежи на свим странама свијета. Британска политика се, као глобална политика, у истом тренутку суочавала са великим бројем питања и проблема на разним тачкама земље. То је захтијевало одговорност дипломатских представника, чијим се информацијама и процјенама, у центру одлучивања, веома вјеровало.

Неколико годишњих извјештаја и неких других значајних докумената британских посланика из Црне Горе штампано је у "повјерљивој штампи" крајем прошлог вијека. Такви су, рецимо, два извјештаја посланика Волтера Баринга из 1888. године или посланика Кенедија из 1895, 1896, 1897. о црногорској трговини, путевима и војсци. Почетком вијека, а нарочито у годинама уочи Првог свјетског рата, то је постало редовно.

Документ који представљамо, годишњи извјештај из Црне Горе за 1909, дјело је британског посланика Хенри Бомонта (Henry Beaumont) а насловљен је министру серу Едварду Греју.

Бомонт је замијенио на том мјесту Ирца О'Рајлија (O'Reilly). Као нови члан дипломатског кора на Цетињу он није био тако добар познавалац Црне Горе какав је био рецимо посланик Кенеди који је у њој боравио 13 година. Документ је ипак исцрпан и осим уобичајеног историјског увода садржи и сљедеће аспекте: општа спољна политика; односи са великим силама појединачно као и са Србијом и Бугарском; војна политика и наоружање, позиција суверена и влада; парламентарне институције; финансије, трговина, бродарство; комуникације; религија; образовање; штампа; и личности. Прилично дуг историјски увод који се завршава анексионом кризом и колашинском завјером, показује доста фактографских нетачности. С обзиром да аутор није био добар познавалац историје Црне Горе, податке је преузимао из њему доступне литературе. Заједно са подацима он је преузимао извјесне грешке од којих су неке чак врло типичне за енглеску литературу о црногорској историји и понављају се. Један број фактографских грешака је везан за историјске датуме (смрти цара Душана или владике Данила), или за констатације о владавинама (Ђурађа Црнојевића), или за лична имена (Хусеин Паша се назива Дахаим Пашом) или за одређене оцјене (да је француски одред послан у Дубровник 1858. да помогне књазу Данилу). Ове су грешке лако уочљиве уз елементарно историјско образовање, те сматрамо да их није неопходно све понаособ помињати и кориговати. Што је ближи актуелном времену, аутор је све поузданији у свом историјском прегледу, иако и даље има извјесних нетачности.

Значајније за нас од историјске поузданости и образовања посланика је његово виђење међународног положаја Црне Горе кроз односе са појединим државама. Оно је најексплицитније исказано у ставовима 17. и 18. гдје се говори о латентном непријатељству према Аустрији као и могућностима и евентуалним добицима од рата са Аустријом или

Турском. Посланик такође преноси надређенима своје, не баш оптимистичко, виђење будућности црногорске државе. Приказ односа Црне Горе са појединим државама не мијења до сада усвојену историјску слику о међународним односима Црне Горе, али има извјесних занимљивих констатација. Од таквих су, рецимо, оне да је књаз Никола нудио Британцима Бар као поморску базу у случају рата са Аустро-Угарском, или неки моменти у односима са Италијом.

Дио који се бави црногорском војском укључује и одређена стратешка разматрања која су везана за једине двије могуће евентуалности, рата Црне Горе са Аустријом или са Турском.

Црногорске институције и организација власти су на аутора оставили неповољан утисак али не треба заборавити да их он посматра очима једног Енглеца и кроз призму западног свијета.

Када су у питању економски односи земље, приходи, увоз и извоз, подаци који су дати за 1907. су доста реални у односу на досадашње историографске резултате у овој области (М. Буровић). При томе су вриједности изражене у фунтама, а ми смо у односу на оригинални документ задржали у преводу иза цифара ознаку 1. што је старија ознака за фунту стерлинга.

Послаников опис појединих црногорских личности је занимљив али субјективан став, и за нас, последице других познатих, има вриједност још једног личног виђења.

Једна од вриједности овог документа је, као и других британског пројекла, што долази са стране која је мало коришћена у нашој историографији. Затим, он настаје у вријеме након анексионе кризе која је закупила европску дипломатију, у вријеме нових најава у међународним односима. Отуда рецимо и констатација Бомонта да је Црна Гора брана продору Аустро-Угарске само прије неколико година не би била тако извјесна. У новој констелацији односа актуелно је и питање тзв. "малих савезника". На крају у том тренутку све је јасније да ће и судбина Црне Горе зависити од крупнијих међународних чинилаца и околности.

П.Р.О. Повјерљива штампа, 9596/9596/и
Док. (2762)
Госп. Бомонт серу Едварду Греј-у
Цетиње, Јануар 3. 1910.год.

Годишњи извјештај из Црне Горе

I - Спољни односи - Историја

1. Пошто историја Црне Горе баца нешто свјетла на садашњу ситуацију, а информације се тешко могу добити из доступних књига, можда није на одмет дати један краћи извод.

2. У 13. и 14. вијеку Црна Гора, тада позната као провинција Зета, била је дио Српског царства, по смрти српског цара Душана, 1356, постала је независна, а владари су били кнежеви (њих 6) из породице Балшић и то све до смрти Балше III, који умире 1420. без мушког потомства. У то вријеме се држава протезала од независне Дубровачке републике до Драча на Албанској обали, а Скадар је био главни град. Зета је неизмјенично била и савезник и непријатељ Венеције. Последњег од Балшића је наслиједио Стефан Црнојевић, његов министар и савјетник, а Зета се смањила захваљујући унутрашњим сукобима, борбама са Отоманском империјом и Венецијом. Црнојевићи су владали земљом све до повлачења Ђурђа V (ожењеног Италијанком Катарином Дориа) у Венецији 1516. год. Скадар је пао у турске руке 1479, а отпадник од породице Црнојевић - познат као Скендербег (не мијешати га са познатијим албанским јунаком истог имена), почетком 16. в. владао је из тог мјеста, у име султана, над већим дијелом онога што зовемо данас "плодни дио Црне Горе". По свом повлачењу Ђурађ Црнојевић је за свог наслједника одабрао митрополита Вавилу, и тиме су постављене основне теократске владе која је трајала до средине 19. в. (1852).

3. У почетку су владике биле биране и тако је остало све до Данила I (1697-1737), оснивача садашње династије који је успоставио наслједност - са стрица на синовца. Са владиком је био повезан и цивилни гувернер чија је једина дужност била да организује одбрану земље и предводи војску у току рата.

4. Територија којом су владале владике и њихови наслједници, од 16. в. до Берлинског конгреса, укључивала је мали и неприступачни плато познат као Катунска (нахија), између Скадарског језера и Котора, и Брда на истоку према ријеци Зети, односно горњим дијеловима те ријеке и Мораче. Неколико пута су Турци покушавали да потчине независне горштаке који су настањивали ову негостољубиву земљу, али су били одбијени, или су напредовали до Цетиња које је и уништено 1688, 1714. и 1785, а затим се повлачили из земље која је тако мало пружала за трајнију окупацију.

5. Везе између Црне Горе и Русије датирају од времена првог владике из породице Његош, Данила I. На предлог два руска официра

који су били у Котору и схватили да би се Црногорци и други хришћани на Балкану могли искористити за рат са Отоманском империјом, Петар Велики је 3. марта 1711, издао проглас свима православним становницима Македоније, Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе и Хрватске у коме их позива да му помогну у рату против невјерника. Његови специјални изасланици, гроф Владислављевић и генерал Милорадовић су тако одушевљено примљени у Црној Гори, да је други проглас посебно упућен црногорском народу 12. јануара 1712. У њему је призната његова независност под номиналним протекторатом Русије, а Црногорци су позвани да бране своју земљу од заједничког непријатеља. Иако је обећана и материјална помоћ, мало што је добијено од пријатељства са Русијом том приликом. Петар је закључио мир са Султаном убрзо после тога, а његови црногорски савезници су остављени на милост и немилост Турцима, јер нијесу поменути у уговору. Турска војска је дошла на Цетиње 1714. и уништила и град и манастир. После тога је владика Данило отишао у своју прву посјету Русији, а оне су касније постале традиционалне за све остале владаре. Успио је да добије суму од 10.000 рубаља за обнову цркава у Црној Гори, а примио је и 60 златних медаља које је подијелио онима што су се истакли у борбама против турских освајача. Данилов наследио, Сава (1737-1750) такође је посјетио Русију убрзо после завладичења и добио 3.000 рубаља за црквене сврхе и 1.000 рубаља за трошкове путовања. Дародавац је била царица Јелисавета. Слични, симболични изрази добре воље су се наставили и за вријеме Катарине II. Та царица је 1769. послала принца Долгорукова у специјалну мисију на Цетиње чији је циљ била заједничка борба Црногораца и Русије против Турака. Међутим, пошто нијесу учествовали у том рату, који је завршен миром у Кучук Кајнарџију, изгледа да су Црногорци пали у немилост. Царица је тако 7 мјесеци ускраћивала аудијенцију Петру I, који је 1775. прије завладичења био у Ст. Петербургу (Петрограду), а 1782, када је по други пут кретао за Русију, њен амбасадор у Бечу је одбио да му изда пасош. Током владичиног одсуства из Црне Горе, Турци су поново (1785) уништили Цетиње под вођством Кара Махмуда, скадарског паше, а потомка Скендербеговог, већ поменутог рођака Црнојевића.

6. Пошто је Русија у савезу са Аустријом 1788. била у рату са Турцима, Катарина II је позвала Црногорце да помогну њеном генералу Заборовском, да организује устанак у Херцеговини. После битке на Крусима (1796) у којој су Турци тешко поражени, Црногорци су у потпуности повратили наклоност руског двора, а 1798. је цар Павле послао орден Александра Невског Петру I. Исте године је обећана и годишња помоћ од 1.000 дуката, али је она током владе Александра I исплаћивана нередовно. Један чудан инцидент се десио 1804. год. Царским указом владика Петар је осуђен на изгнанство у Сибир и то због проневијере, а мисија је послана да изврши пресуду. Ипак, Петар I је успио да се одбрани и поново успостави пријатељске односе са царом Александром.

7. 1813. су Црногорци покушали да присвоје Котор по повлачењу Француза и то у складу са условима Париске конференције. Успјели су да освоје Кастел Нови уз помоћ британске флоте под командом адмирала

Фриментла. По наређењу цара Александра пристали су да напусте освојену територију и предају је Аустријанцима. Под Николом I, 1837, руска помоћ је повећана на 9.000 дуката. Од тада је руски утицај у потпуности учвршћен. Владика Петар II (1830-51) је стекао образовање у Петрограду, а цивилно уређење установљено 1833. спроведено је по руском моделу. У то вријеме у земљи је било 11.700 кућа, а годишњи буџет је достигао 28.000 флорина.

8. За вријеме владавине насљедника Петра II, Данила II (1851-60) Аустрија је почела да дијели утицај са Русијом у Црној Гори. Књаз Данило је стекао образовање у Бечу, и био ожењен аустријском поданицом. Владавина у земљи је коначно секуларизирана, а насљедство је могло да иде са оца на сина. Послије кратке, али успјешне борбе са Турцима 1853. посредством Аустрије закључен је мир.

9. Црна Гора није учествовала у рату 1854-55. Током преговора који су услједили у Паризу, турски представник је тврдио да је Црна Гора саставни дио турске империје. Ово је изазвало протест од стране књаза Данила, који је и сам отишао у Париз и био пријатељски примљен од Наполеона III. Турска је прихватила да понуди Херцеговину Црној Гори под условом да се призна врховна власт Порте, али је понуда одбијена.

10. Сљедећи конфликт са Турцима је био 1858, када је један француски одред послан у Дубровник да помогне књазу. Турска војска, под вођством Дахаим паше, је одбијена на Грахову. Резултат ове битке је била ревизија границе, по којој су Грахово, Рудине и Жупа формално припојени Црној Гори. Принц Данило је убијен у Котору сљедеће године, а убица је био Црногорац из области Бјелопавлића. Данило није имао сина, и у редовним околностима насљедник би био његов брат Мирко. Он се међутим одрекао тог права у корист свог сина, књаза Николе, који је тада имао 19 година, а школовао се најприје у Трсту а потом у Паризу.

11. Владавина књаза Николе је отпочела у околностима које су биле на граници пропасти. Године 1861. избио је устанак у Херцеговини. Црногорци су стали на страну устаника па је упућена војска под командом Омер-паше да поврати ред и мир. Снаге кнеза Мирка су поражене на Ријечи (неколико миља од Цетиња). Црногорци су били приморани да траже мир и на конференцији у Скадру (31. августа 1862) турској војсци је дозвољено да надгледа пут од Скадра ка Херцеговини, као и да контролише и спрјечава упаде у турску територију. Књаз је провео зиму 1868-9. у Петрограду и успио да добије знатну помоћ за изградњу и одржавање школа у земљи. На путу кући је посјетио Беч, гдје је добио 120.000 фр. за сличне циљеве.

Рат 1876-7-8. год.

12. 1875. избио је устанак у Херцеговини, а 1876. је, у сагласности са српским краљем Миланом, књаз Никола објавио рат Турској. На почетку кампање покушао је да дође до Мостара у Херцеговини, који је тада био слабо брањен. Придружило му се 9.000 добровољаца из Котора, тако да је укупна војска под његовом командом бројила око 26.000 људи.

Допро је до Невесиња, али сазнавши да су турске снаге у Мостару оснажене, као и да му иду у сусрет, вратио се иза своје границе послје неколико неодлучних покрета. Непотребно је улазити у детаље ове кампање у тој и сљедеће двије године; биће довољно сумирати резултате. На почетку, осим на Медуну, који су Црногорци успјели да заузму, Турци су практично свуда били нападајућа страна. Црногорци су се утврдили у неприступачним планинама и одатле наносили тешке губитке непријатељу, док су они сами имали релативно мало жртава. Такве су биле битке на Вучјем долу, Медуну, око Даниловграда и Ждребаоника, као и дводневне борбе у кланцу Дуга. Касније, када су Турци, притиснути од стране Руса, морали да се повуку према Константинопољу, црногорске трупе су могле да предузму офанзиву. Никшић је заузет послје двомјесечне опсаде у новембру 1877, а Спич, Бар и Улцињ у јануару 1878. Покушаји да се одвоје Спуж, Подгорица и Жабљак, у турској енклави између Брда и Катунске, били су неуспјешни.

13. Из овог сажетка се јасно види да тврдња књаза Николе да је освојио Херцеговину немају јаку основу. Са изузетком неодобреног напада Анта Даковића на Љубиње, које је било заузето и одмах напуштено, и заузећа Билеће (уз саму границу), цијела кампања је вођена скоро искључиво на данашњој црногорској територији. На Берлинском конгресу Црногорци су добили скоро све што су освојили осим Спича и Улциња. У те добитке спадају излаз на море у Бару, плодно и густо насељено подручје над којим књаз Никола и сада влада, читаве долине Зете и Мораче, затим и град Подгорица, као и утврђена мјеста Спуж и Жабљак које никада није освојио. Такође су добијени и дјелови Албаније (Гусиње и Плав) на југоистоку, који су се опирали укључивању, и за које је Улцињ на крају замијењен уговором потписаним 3. априла 1880. Становници Улциња су протествовали због овог трансфера, и тек након поморске демонстрације силе у којој су учествовали британски, аустријски, италијански, руски и њемачки бродови под командом адмирала Сејмура, Турци су пристали да напусте ову луку.

Недавни догађаји

14. 19. децембра 1905. књаз је, не желећи да заостане за уставним покретима у Русији и Персији, својом вољом дао устав - сличан ономе у Србији. Први предсједник владе је био Мијушковић који је обављао ту функцију до 12. новембра 1906. Наслиједио га је Радуловић (до јануара 1907), кога је замијенио Радовић. Његова влада је доживјела изненадан крај у априлу 1907, због сумње да је био умијешан у Рајковићеву бомбашку завјеру против књаза Николе. Сада се налази у затвору у Подгорици. Садашњи предсједник владе Томановић је на том мјесту од тада.

Анексија Босне и Херцеговине

15. 7. октобра 1908. Аустро-Угарска влада је, преко барона Куна, свог министра на Цетињу, формално обавијестила о намјери да анекти-

ра Босну и Херцеговину, и то истог дана када је најава објављена у Бечу. Барон Кун је такође извјестио књаза Николу да је његова Влада спремна да у исто вријеме прихвати измјену члана 29. Берлинског уговора - чиме би се прихватила потпуна сувереност Црне Горе. Упркос овој понуди, анексија је изазвала највеће протесте. Телеграм је послан свим земљама, потписницама уговора у Берлину. Црногорска влада је изјавила да се, као посљедица нарушавања уговора од стране Аустро-Угарке, сматра ослобођеном свих рестрикција које уговор намеће, а нарочито оних садржаних у члану 29. Било је много приче о компензацији. Прво је био припремљен меморандум којим се захтијева утврђивање нових граница према анектираним провинцијама чиме би Црна Гора могла бити повезана са Србијом. Превелике наде су подгријаване мислима о интервенцији Русије, чак и Велике Британије. Долазак господина О'Рајлија је била прилика за демонстрације у корист Велике Британије, а прозори на аустријском предстваништву су поломљени. Ипак, црногорска влада није наишла на разумијевање за своје превелике захтјеве, па су они модификовани и промеморијом од 23. новембра сведени на припајање Спича и прихватање онога што је већ Аустрија била понудила. Аустријски министар је имао инструкције да каже како ни под којим условима његова влада неће пристати на уступање територије и вратио је писмо у коме је садржан такав захтјев. Неколико седмица је изгледало као да ће Црна Гора испровоцирати конфликт, упркос савјетима са свих страна, осим, можда Петрограда. По сазнању да Русија није спремна да иде до краја, 5. априла 1909. написано је писмо италијанском представнику у коме се каже да црногорска влада прихвата укидање свих диспозиција члана 29. Берлинског уговора којим се ограничава пуни суверенитет Црне Горе, осим параграфа 6 који ће бити замијењен ставом којим се предвиђа да ће Барска лука сачувати свој трговачки карактер, те да неће бити никаквих радова којим би се трансформисала у војну луку. Турска је поставила питање укидања ограничења која се тичу утврђења на Бојани у параграфу 4, али турска влада није много инсистирала на томе и изгледа да су одустали од захтјева.

Колашинска завјера и њене посљедице на односе са Србијом

16. Потврђује се да је завјера од јесени ове године повезана са оном из 1907. Чињенице су сљедеће: једна чета војника је измарширала из Колашина под командом млађег официра, по имену Ђиновић, и то под изговором да су добили наређење да се придруже команданту области. Стигавши до магацина са оружјем и муницијом, Ђиновић је рекао људима да је књаз Никола свргнут и наредио им да запосједну магацин. Војници су одбили да послушају и по повратку у Колашин ствар је пријављена главном штабу. Убрзо по пропасти завјере 15 особа (од којих су неки били повезани са затвореницима у Подгорици који су тамо били због завјере из 1907. год.) напустило је земљу. Ухапшено је 50 људи и резултат суђења, чији детаљи нијесу објављени, био је стријељање петорице главних вођа.* Шест других је осуђено на смрт у одсуству, а још четрдесет је осу-

ђено на затвор од 2 до 20 година. Колико је ово мудро може се дискутовати. За петорицу стријеланих је речено да су умрли као хероји, а осјећање у земљи је више било индигнација и саучешће него одобравање акције владе. Протестни митинзи су одржани у Београду, а односи између српске и црногорске владе су постали још лошији него што су били. Ово нарочито стога што је Београд показао неспремност да изручи црногорске револуционаре који су у Београду имали свој штаб.

Општа спољна политика

17. Као што се види из наведеног, током посљедњих 200 година Црна Гора је била у готово константној зависности од Русије, и истовремено све до 1878. њен асистент у борби против Турака. Од 1878. Црна Гора је сметња напредовању Аустрије према Солуну. Анексија Босне и Херцеговине је претворила латентно непријатељство према Аустрији у акутно. Истовремено, као што ће се видјети из касније анализе односа Црне Горе са другим државама, ова земља може више да профитира из добрих односа са двојном монархијом него са било којом другом силом. Могућност добијања морске обале од Боке Которске до Спича, што би увијек морао бити главни црногорски циљ, толико је слаба да изгледа безнадежна. Можда би било мудрије напустити такав пројекат и сарађивати са моћним сусједом у циљу развоја оних извора које књажевство већ посједује, него настављати непријатељство које се може завршити у деструкцији. Скадар и Скадарско језеро би свакако били добра компензација за напуштање идеја о ширењу на рачун Аустрије. Али код Албанаца би Црна Гора нашла мало спремности да прихвати над собом владавину династије Његош, баш као и код Аустријанаца у Котору или Спичу. Ширење у правцу Турске је готово толико немогуће колико и у правцу Далмације и Херцеговине. Сан књаза Николе је савез Турске, Бугарске, Србије и Црне Горе, који би и Русија подржала. Међутим, имајући у виду потпуно супротне интересе Турске и Бугарске, он схвата да је таква комбинација практично немогућа.

18. Будућност Црне Горе је, дакле, врло нејасна. Сиромашна, неспособна за развој због комуникацијских тешкоћа, са мањком природних ресурса и становништвом без предузетничких амбиција, са неспособном администрацијом која ништа не чини да се супротстави умртвљујућем ефекту војне и финансијске зависности од владе Русије, изгледа да се нема чему надати осим голом опстанку, и то као плаћеник Русије.

Односи са Великом Британијом

19. Име господина Гледстона се још поштује у Црној Гори, а Велика Британија и даље ужива можда већи престиж него било која друга сила у овој земљи, захваљујући репутацији коју британска влада има као

* Имена стријеланих су: официри Ђиновић и Митровић, барјактар Јојић и грађанска лица Петровић и Рачић.

заштитник слабијих и угњетаваних народа.

Такође није заборављена ни улога коју је одиграо адмирал Сејмур 1880, када је као командант међународне флоте присилио Турке да предају Улцињ књазу Николи. У случају евентуалног рата са Аустријом вјерујем да бисмо могли рачунати на активну помоћ Црногораца. Заиста, могућност да се нападну Котор и Спич, или подстицање побуне у аустријским областима у којима живе Срби, били би срдачно дочекани од народа који има тако мало да изгуби, а нешто може да добије у рату. Књаз је више пута рекао, вјерујем искрено, јер је то у његовом интересу, да бисмо у таквом случају могли рачунати на Бар као поморску базу.

20. Наши трговачки односи са Црном Гором су скоро никакви и ограничени су на увоз памука и вунених производа у вриједности од неколико хиљада фунти. Само један британски поданик се налази овдје и то као представник трговачке фирме Данди. Због тога што су Аустријанци и Италијани већ запосјели простор, и боље познају локалне услове, мало унапређења се може учинити у том правцу.

Русија

21. О односима са Русијом већ је било ријечи. Треба само додати да је традиционално пријатељство између двије земље још више учвршћено посљедњих година и то индиректним утицајем образовања које дјевојке стичу у Руском институту, основаном на Цетињу 1869, затим посјетама чланова владарске породице Петрограду, вјенчањем кћери књаза Николе и руских великих војвода (Петар и Никола) Николајевић, повећањем годишње војне субвенције - за коју се каже да је повишена са 35.000 l на 50.000 l, честим поклонима у оружју и муницији и, напokon, индигнацијом изазваном анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Може се, међутим, сумњати да ли ће Русија успјети да одржи свој утицај и поред ових великих трошкова. Помоћ у прошлости, као и садашњости, увијек је морала бити и мора бити индиректна. Напори црногорске војске су у прошлости били ограничени на упаде у турску територију, а и у будућност ће се без сумње примјењивати иста тактика, било против Турске, или Аустро-Угарске. Истина је да би у случају рата са Русијом, Аустрија морала спремити знатне снаге за Црну Гору, али би се то могло урадити и без озбиљнијег слабљења њених снага у другим правцима, у сарадњи са Њемачком.

Аустро-Угарска

22. Иако је Аустрија, као и Русија, повремено издвајала средства за изградњу школа и других објеката у књажевству и још увијек помаже црногорску поштанску службу, политички односи двију земаља су ријетко били срдачни. Нема, међутим, показатеља да је Аустро-Угарска икад показала жељу да угрози независност Црне Горе. Напротив, њен став према овој земљи је увијек био обзиран. Берлинским уговором је посао санитарне инспекције и обалске страже у лукама Бар и Улцињ повјерен

Аустрији и за 33 године није било ниједног инцидента. Када је Аустрија најавила намјеру да припоји Босну и Херцеговину, барону Куну је наложено да изјави да је његова Влада спремна да преда те дужности црнгорској влади и да препусти права која су јој дата Берлинским уговором. Тек кад је књаз Никола изнио своје захтјеве за територијалном компензацијом, Аустрија се укочила и категорички одбила да да и стопу територије. Српске амбиције које су садашњи узрок лоших осјећања између двије земље су потпуно неразумне. Они који желе да виде стварање неке веће Србије теже да присвоје не само Босну и Херцеговину, већ и све аустријске провинције у којима је доминантан српски народ и језик, на пр: Спич, Котор, Дубровник, већину Далмације, цијелу Хрватску и дјелове Угарске, као и знатан дио територије која је сада дио Отоманске империје, укључујући Призрен (древну престоницу Српског царства). Укупан број становника би износио више од девет милиона, док је број становника Србије и Црне Горе укупно нешто већи од 2.500.000. Јасно је да такве амбиције никада не могу бити реализоване, чак и када би се разни огранци српске породице сложили да раде заједно и када би показали знаке организације и управљања много јаче него оне у прошлости. Аустријска владавина се изгледа прихватила са резигнацијом, ако не и мирноћом, од стране српских становника анексираних провинција којима је много боље под напредном и толерантном администрацијом Аустрије него што би им било под административним хаосом који заиста постоји у овој земљи, а вјероватно и у Србији. Развој Црне Горе је онемогућен недостатком предузетништва и капитала, тако да и овдје постоје они који не би жалили да виде аустријски протекторат над Црном Гором, а што се њима чини као једино средство за економско спашавање њихове земље. Та аустријска странка је ипак тако мала да нема изгледа да се њихови ставови убрзо прихвате.

23. Аустријска роба сада улази у Црну Гору под максималном тарифом, плаћајући углавном 15% од вриједности умјесто 10% уобичајене минималне тарифе. Двије владе преговарају о трговачком уговору којим ће, надати се, аустроугарска роба бити смјештена под минималном тарифом, а и обезбједиће се одређене редукције заузврат за боље услове за увоз стоке. Тешкоће су се, међутим, појавиле као посљедица оклијевања угарске владе да учини одређене концесије, а преговори су сада заустављени. Упркос примјени максималне тарифе и прогресу који је Италија направила у посљедњим годинама, увоз из и извоз у Аустро-Угарску још увијек достиже 75% укупног извоза и увоза умјесто ранијих 80%. Вриједност увоза из Аустро-Угарске 1907. био је 198.000 l. од укупних 261.000 l. док је извоз из Црне Горе износио 42.000 l, од укупних 56.000 l.

24. Аустро-Угарску на Цетињу још увијек представља човјек провласних способности и особље које се састоји од секретара и два службеника. Велику кућу и башту издржава влада и укупни трошкови мисије не могу бити мањи од 6.000 l. годишње.

Турска

25. Уопште гледано, односи са Турском су пријатељски упркос константним инцидентима на граници и притисцима којима су изложени турски поданици насељени у књажевству. Њих има око хиљаде и играју важну улогу у трговини земље. Турски посланик се такође сматра природним заштитником 10.000 мухамеданаца, поданика књаза Николе, који и поред званичне толеранције, нијесу увијек равноправни. Већ је речено да је ширење Црне Горе у правцу Албаније практично немогуће. Новоазарски санџак је прије сфера утицаја и аспирација Србије, а и одвојен је од Црне Горе скоро непролазним планинским вијенцем. Према томе, Црногорци имају мало користи од рата са Турском. Са друге стране, ове двије земље имају многе заједничке интересе као што је исушивање Скадарског језера, развој трговине и спречавање напредовања Аустро-Угарске према Солуну. Трговина са Турском је на другом мјесту, послије оне са Аустро-Угарском. Увоз у Црну Гору достиже 29.000 l. 1907, а извоз у Турску, углавном овце и уље, око 6.000 l.

Србија

26. Садашњи односи са Србијом нијесу врло срдачни. Два разлога спречавају хармонију. Чињеница да Србија пружа уточиште Црногорцима незадовољним садашњим режимом у Црној Гори који без икаквих препрека настављају кампању преко новина и чак настављају завјереничке акције против црногорске владе, и друго, династичка љубомора између суверена ових земаља. Свађа у вези са миразом који је цар Александар дао принцези Зорки никад није превазиђена. На другој страни, књаз Никола нема много високо мишљење о свом зету и тешко заборавља да је краљ Петар живио десет година у малој кући на Цетињу, преко пута његове палате. Сталне тензије међу дворовима се јављају и због увјерења да краљ Петар охрабрује црногорске завјеренике у Београду и покушава да интригама наруши утицај књаза Николе и у земљи и иностранству. На садашњег српског премијера, Пашића, гледа се са непријатељством и неповјерењем у овој земљи. У исто вријеме, два народа су блиска по много чему и имају многе заједничке интересе, тако да би разлике можда биле превазиђене уколико би била потребна заједничка акција у кризном времену.

Италија

27. Захваљујући углавном развоју барске луке, трговина између Италије и Црне Горе нагло је порасла посљедњих година. Дувански монопол предводи једна италијанска компанија, а "Барско друштво", које гради слободну луку у Бару, одржава једину пругу у земљи и посједује неколико малих пароброда на Скадарском језеру. Истовремено, Италијани нису популарни, мада је "Campania di Antivari" доста учинила за земљу, има врло малу подршку од црногорске владе. Италијански мини-

стар жали што су његови земљаци били тако глупи па бацају свој капитал на нешто неисплативо, а за што Црногорци не показују захвалност, већ само стварају тешкоће и критикују недостатак темељитости, која је најжалост карактерисала рад компаније.

28. Доминантна црта односа са Италијом се тиче чињенице да је италијанска краљица - црногорска принцеза. Иако краљица Јелена није била у Црној Гори од свог вјенчања, никад није заборавила своје сиромашне рођаке. Стално је слала поклоне - аутомобиле, накит, пиштоље за браћу, вино, хаљине, чак и новац, а више пута је чланове породице извлачила из финансијских проблема. Очекује се да ће доћи у Црну Гору на прославу јубилеја сљедећег августа и вјероватно ће боравити у новом италијанском посланству које се сада гради и чија раскош ће у многоме одударати од већине кућа на Цетињу.

29. У недавним преговорима о остваривању потпуног суверенитета Црне Горе, Италија је имала главну улогу, а у неком случају угрожавања независности књажевства може се мало сумњати да би Црна Гора могла рачунати на подршку италијанске владе. Изгледа да нема основа извјештај објављен у неким енглеским новинама по коме ће Италија подржати узимање титуле краља од стране књаза Николе. Књажевина нема финансијских извора да подржи такав подухват, а књаз, мислим, има превише разума да би то пожеліо.

Француска

30. Од времена Наполеона III, који је био лични пријатељ књаза Данила, стрица књаза Николе, и који је познавао Николу још као студента у Паризу, Француска је увијек била некако платонски заинтересована за књажевство. Сада, судећи по великој суми (16.000 l.) који троше на кућу у којој је њихово посланство, и по промовисању свог представника у чин изасланика, влада Републике изгледа даје и претјерану важност пријатељским односима са овом земљом, вјероватно сагледавајући корист коју би могла имати у случају рата са Аустријом и Њемачком. Иако су њихови трговачки интереси, као и наши, скоро никакви, поред изасланика на Цетињу је још и стални секретар. Један француски брод ће посјетити Бар 1. јануара, и то ће бити други страни брод (први је била италијанска крстарица прошлог новембра) који ће посјетити црногорске воде, и то се чини као један важан догађај у историји књажевства.

Њемачка

31. И трговачки и политички интереси Њемачке за ову земљу су мали и у потпуности су потчињени аустроугарским. Аустро-Угарска увијек може рачунати на подршку овдашњег њемачког изасланства. Садашњи министар је и први њемачки представник у Црној Гори. Отправник послова је био именован прије више година, али пошто га књаз Никола дуго није примио у посјету, Бизмарк га је опозвао.

Бугарска

32. Односи са Бугарском су пријатељски, али тешко да иду даље од платонске симпатије сродних народа. Двије земље немају заједничких интереса, и док се Бугарска може надати у проширење само на рачун Турске, црногорске аспирације су окренуте у правцу Аустро-Угарске, земље са којом Бугарска има све разлоге да задржи добре односе. Недавно је прошао у јавност извјештај о закључивању савеза између Бугарске, Србије и Црне Горе. То није било тачно, алије овдје идеја примљена са ентузијазмом. Да ли је само то био сан пансловенских идеалиста, или измишљотина аустријске новинске агенције да се изазове конфликт између турске и балканских држава, ја не знам. Једина замислива околност која би довела до тог савеза укључивала би у комбинацију и Аустро-Угарску и то против Турске, а то би морало довести до потпуне револуције осећања и у Аустрији и у Србији и Црној Гори. То је ипак тешко оствариво.

Војна политика и наоружање
Стратешка разматрања

33. Географски положај Црне Горе и њена физичка природа - са свих страна, осим код Бара и Улциња, бране је неприступачне планине - дају јој војну и стратешку важност сасвим диспропорционалну њеним економским и материјалним ресурсима. Док је самосталан напад на Аустро-Угарску наравно, ван обзира, у случају рата Русије и Аустро-Угарске, практично је сигурно да би се Црна Гора придружила и присилила Аустрију да држи велике снаге на границама Босне и Херцеговине. Црногорци би вјероватно покушали да узму Котор и Спич. Котор је јако утврђен, али се изнад њега налазе црногорске планине. Спич је, опет, практично небрањен и могао би се заузети прије него се пошаљу појачања. Даља офанзива акција би била немогућа, али би Аустријанци сигурно оклијевали да ризикују сукоб у неприступачним планинама Црне Горе и вјероватно ограничили своје операције на обали између Бара и Улциња, а покушали би и да блокадом изгладне земљу. Ни у најповољнијим околностима освајање Црне Горе не би било лако изводиво и слободно се може рећи да се ниједна аустроугарска влада не би лако одлучила на такав подухват, осим у случају да то уради у одбрани аустријске територије.

34. У случају рата са Турском Црногорци сада не би били у могућности да учине много штете. Раније, када је турска територија била лако доступна са црногорских планина, ситуација је била другачија, али сада би неколико регименти у Скадру и на граници Новопазарског санџака требало да буде способно да задржи без тешкоћа било коју војску коју Црногорци могу извести напоље.

35. Недавно је донешен нови закон о војној служби, али због финансијских тешкоћа још није ступио на снагу.

Тренутно, захваљујући руској влади, земља има топове, пушке и

муницију, чак и довољно пушака и муниције за дистрибуцију у случају побуне у Босни и Херцеговини. Међутим, како је војска састављена од људи без праве обуке, а официри су већином необразовани, њена вриједност је, осим у случају одбране у својим планинама, по свему мала. Њена укупна снага је око 40.000 људи. Као највећа тајна се чува информација о покљоњеним топовима из Русије, али изгледа да је добијено и нешто митраљеза, као и велика количина муниције од близу 80 милиона пуњења. Руски артиљеријски пуковник је био овдје посљедњих 5 мјесеци да помогне у постављању наоружања и покаже како оно ради.

36. Сада када је Бар отворен за ратне бродове, као резултат укидања одредби члана 29 Берлинског уговора, његову важност као могуће поморске базе у случају рата са Аустро-Угарском мора размотрити било која сила која би била умијешана, али то није питање о коме ја могу дати компетентно мишљење. Лукобран који гради италијанска компанија је дјелимично срушен прошлог октобра, два дана по отварању слободне луке, а такође мислим да се у луци не може увијек сигурно усидрити. Лука се сада састоји од једног кеја, два складишта, има један хотел, тридесет кућа. Ту је и пруга дуга 23 миље. Намирнице, барем говеда и овце, могу се набавити из унутрашњости или Скадра уколико је потребно, мада не без тешкоћа и проблема. Питање складиштења угља за потребе флоте могло би се размотрити. Ипак, увијек постоји опасност да он падне у руке Аустријанцима по избијању рата.

Позиција суверена и владе

37. Може се сумњати у то да је ова земља довољно развијена за представничке институције. У почетку, послје Устава од 19. децембра 1905. књаз Никола је покушао да управља у складу са словом Устава, чак је и распустио прву владу госп. Мијушковића када она није добила већину у Народној скупштини. Затим је изабрао Радуловића и друге министре које је Скупштина прихватила. Радуловићева влада је пала послје два мјесеца у јануару 1907, а од тада, упркос Уставу, земљом се управља аутократски. Све важне мјере иницира књаз, а министри више зависе од његове воље него од Народне скупштине. Избори се тако намјесте да влада може рачунати на већину.

Публикација првог буџета је довела до разних истрага о томе како су финансије земље вођене у прошлости, а опозиција је по први пут имала прилику да се изрази. 1907. је откривена завјера чији је циљ наводно било убиство књаза Николе. Неколико чланова скупштине је било умијешано, укључујући и премијера Радовића и два бивша министра. Ухапшено је више људи. Суђење се одиграло у јулу 1908. Скоро сви оптужени су осуђени на тешке казне затвора, а биле су и двије смртне пресуде. Ипак, неколико завјереника је успјело да побјегне у Србију, и још увијек тамо бораве, пошто српска влада одбија да их преда. Одатле они и њихови пријатељи настављају кампању против књаза и његових министара.

38. Организација власти је примитивна. Званичници су, већином,

необразовани, лијени и неефикасни. Такође су и слабо плаћени (плата министра је мања од 300 l. годишње, а подсекретара мања од 200 l.), па и оно мало образованих Црногораца радије емигрира и тражи срећу у другим земљама, него што прихвата службу у државним органима. Постоје такозвана министарства: финансија, унутрашњих послова, правде, рата, спољних послова. За странке су отворена од 9 до 11 прије подне и од 3 до 5 послје подне, али конфузија која преовладава у једносратним кућама у којима се министарства налазе је тако велика да је чудо како влада уопште функционише. Књажевство је подијељено на 56 административних јединица или "капетанија". Капетане именује књаз и то од најистакнутијих особа у области. Њихова одговорност је прикупљање пореза и војна организација.

Парламентарне институције

39. Скупштина, која се бира сваке 4 године, састаје се сваке године 31. октобра. Састоји се од 62 изабрана и 12 ех-официо и именованих чланова. Ови посљедњи су православни митрополит са Цетиња, католички бискуп из Бара, исламски муфтија, предсједник и три члана државног савета, предсједник Врховног суда, предсједник Главне државне контроле и три генерала која именује књаз. Тренутно су у скупштини 4 муслиманска представника. Књаз има право да одложи скупштину на период не дужи од три мјесеца, па и да је распусти, али у том случају морају се одржати нови избори у року од 4 мјесеца и нова скупштина се мора састати 6 мјесеци од распуштања.

Финансије, трговина и бродарство

40. Црна Гора, до недавно, није имала дугова, али је Влада неколико пута позајмљивала новац од аустријске Боден-Кредит-Ансталт и Ландер банке, а укупна сума износи око 57.000 l. са каматом од 6 и 6,5%. Сада су успјешно завршени преговори са Messrs, Boulton Brothers and Co, улица Old Broad, 39, о зајму од 6.000.000 круна (250000 l.) са каматом од 5%. Сума коју ће влада добити је заправо око 215.000 l. због провизије. Зајам ће бити искоришћен за одплату дуга аустријским банкама, изградњу великих зграда намијењених разним министарствима и јавним службама, оснивање банке и изградњу путева.

41. Приход Књажевине се процјењује на 3.423.847 круна (око 141.000 l) за 1910-ту од чега 30.000 l. долази од пореза, 46.000 од царина и 15.000 од монопола на со. Осим овога, као што је већ речено, Русија плаћа знатну војну помоћ, која је недавно повећана са 35.000 l. на 50.000 l, и за коју нема никаквих признаница, и дио чега се можда користи за допуњавање неадекватне цивилне листе од 9.000 l. одређене буџетом.

42. Увоз знатно надмашује извоз. Црна Гора нема индустрије осим дуванске а извози само стоку, кожу, вуну и маслиново уље. Вриједност увоза се процјењује на 261.000 l. у 1907. од чега 198.000 l. или 76% одпада на Аустро-Угарску, 29.000 l. на Турску и 24.000 l. на Италију. Ври-

једност увоза из Велике Британије који се састоји углавном од вунених и памучних производа је око 6.000 l. у 1907. Стока, вуна и кожа се углавном извозе у Аустро-Угарску и то је 75% укупног извоза, што износи 56.000 l. у 1907. У Турску се извозе овце и уље.

43. Не постоје трговачки бродови у Црној Гори. Већина увоза се превози аустријским и италијанским бродовима до Котора. Лојд компанија и Угарско-Хрватска компанија одржавају дневне линије до Трста и Ријеке, а Италијани одржавају двонедјељне линије између Бара и Бриндизија. Аустријанци имају недјељне линије између Бара и Далмације.

Комуникације

44. Једина жељезница је ускотрачна пруга од Бара до Вирпазара на Скадарском језеру, преко Сутормана. Свакога дана има по један воз, а путовање траје од три и по до 4 сата. Колски путеви воде од Котора до Цетиња, Цетиња до Вирпазара, Бара и Улциња; од Цетиња до Подгорице и Никшића; од Подгорице до Колашина који се продужава до турске границе близу Берана; од Подгорице до Плавнице на Скадарском језеру; од Никшића до Горанска у правцу Херцеговине; од Никшића до Моракова; и војни пут од Цетиња до Ловћена изнад Котора.

45. За пренос поште аутомобилом између Котора, Цетиња, Ријеке, Подгорице и Никшића стара се аустријска компанија коју субвенционирала аустријска влада. Признанице од поште и телеграфа показују мали профит.

Религија

46. Велика већина становништва, око 220.000, припада Грчкој православној цркви, а има и око 10.000 Мухамеданаца и 8.000 или 9.000 Католика. Постоји мухамедански муфтија и католички надбискуп, примас Србије, у Бару. Свештенство (православно) прима плату од државе од око 50-60 ф, а њихов шеф је цетињски митрополит, насљедник старих владика владара земље. Има укупно 159 православних и 10 католичких парохија.

Образовање

47. Изузимајући осморазредну гимназију на Цетињу, једне од 4 разреда у Подгорици, Дјевојачког института основаног од стране руске царице Марије 1869. и школе за попове коју такође издржава Русија, нема установа за више образовање у Црној Гори. Да би комплетирали своје образовање, студенти обично иду на београдски Универзитет. Основно образовање је такође слабо заступљено и број неписмених мора бити велики. Због тога што је становништво разбацано у малим и неприступачним селима, а и због страшног сиромаштва земље, овај проблем је врло тешко ријешити. Ипак, жеља за учењем постоји и мала дјеца прелазе велике раздаљине по свакаком времену, само да би присуствовала часовима.

Штампа

48. На Цетињу постоје два листа, званични "Глас Црногораца" и "Цетињски вјесник", у којима се често појављују чланци чија је сврха полемика са неким од српских новина из Загреба и Београда. Не постоји независно изражавање мишљења а јавно критиковање владе може бити опасно.

Личности

49. Најупечатљивија личност у овој земљи је књаз Никола. Рођен је 1841, и у августу 1910. прославиће јубилеј своје владавине. Више не изгледа тако добро као некада, црте су му огрубјеле, а његова фигура је широка. Он има достојанствено понашање тако да и када је обично обучен немогуће га је замијенити за неку обичну особу. Има пуно маште и пјесник је, прича сликовито и импресивно, али стриктно поштовање истине није једна од његових особина. За то се може дати примјер. У разговорима са аустријским и турским представницима, који су били један за другим, изјавио је оба пута да је одан пријатељ њихове земље и да је спреман да им буде ослонац у сукобу са оним другим. Употребљен је исти израз у оба разговора. Двије депеше су отишле истог дана, једна у Беч, у којој је речено да је књаз пријатељ Аустрије, а непријатељ Турске; и друга, у Константинопољ, по којој је пријатељ Турске, а непријатељ Аустрије. Он је познат у Бечу као "Der alte comodiant", и ја мислим да је опис тачан. Ипак, иза његових театралних израза и поза, крије се доста здравог разума и разумијевање његових интереса и интереса његове земље. Енергичан је и има јаку вољу. Устаје рано и посвећује се послу. Његова главна забава је играње покера. Честе су партије у палати које понекад трају и до 1 или 2 ујутро, а француски министар и бугарски отправник послова су редовни гости.

50. Престолонаслѣдник Данило, рођен је 1871. и ожењен је принцем Мекленбург Стерлиц. Има много заједничких квалитета са његовим оцем, на њега и физички личи, али је слабијег карактера. Воли спорт, није амбициозан и вјероватно би више волио да живи у иностранству са приходима који би задовољили његове материјалне жеље. Шармантан је, интелегентан, али образовање које му је пренио француски тотор није било довољно да пробуди интересовање за литературу, историју, науку или умјетност. Принцеза показује више њемачких него енглеских гена, није много интелегентна и изгледа да се уклапа у монотонију која је окружује.

51. Принц Мирко, други син, рођен је 1879. Он је немирнији и амбициознији али је још мање образован и можда мање интелегентан од свог брата. Не пуца, али воли коње и вожњу кроз Цетиње. Има таленат за мимикрију. Он изгледа, а ја и мислим да јесте, непредвидљив и непоуздан. Његова супруга (ex - Константиновић, рођака српског краља Милана) је лијепа и образована, а њена љепота и шарм никако не припадају овом забитом мјесту које напушта само када иде у породичну вилу у

близини Подгорице. Њен отац живи у Паризу од убиства краља Александра. Имали су три сина, од којих су два умрла са мање од 3 године старости, тако да у случају да принц Данило остане без дјеце наслеђство може припасти принцу Михаилу - дјетету од неколико мјесеци. Односи између браће нијесу добри, а једно вријеме скоро да нијесу ни говорили. И Мирко и Данило пате због тога што не могу да живе у складу са позицијом коју имају, а обојица такође имају лошу репутацију у вези финансијске нечасности.

52. Принц Петар, трећи син, има само 20 година. Он је пријатан и, за разлику од браће, образован је у иностранству.

53. Господин Томановић, предсједник Савјета министара и министар спољних послова, рођен је у Котору. Постарији је човјек који устаје у 5 и живи спартански у малом стану, чији је закуп, кажу, мањи од 40 l. годишње. Био је новинар у Италији и говори италијански, али не добро. Од осталих страних језика зна још само нешто њемачки. Има врло мали утицај на своје колеге из владе које воде посао без консултовања са њим и примају наређења директно од књаза Николе.

54. Господин Рамадановић, генерални секретар Министарства спољних послова је, као и његов шеф, рођен у Котору. Говори три или четири језика, пуши безброј цигарета, игра бриџ, друштвен је и добро се познаје са већином чланова дипломатског кора. Несумњиво је способан, али зна да буде површан и немаран.

55. Од свих Црногораца које сам срео, министар одбране, генерал Мартиновић је оставио најбољи утисак на мене. Он је човјек од око 40 година, једноставан, искрен, одан, неустрашив и енергичан.

56. Листа истакнутих личности на Цетињу била би непотпуна, ако се нешто каже о госпођици Добини, дворској дами књагиње. Успјела је да за себе створи изузетну позицију током ове двије године колико је овдје, а миљеница је књаза Николе. Има такта и памети, а њен утицај је знатан. Њене услуге би могле бити корисне као средство за неформални контакт са књазом или члановима владе, ако је потребно. Она је једини британски поданик на Цетињу.

Цетиње, 29, 1909.

Хенри Бомонт